

O NEKIM BITNIM KARAKTERISTIKAMA NOP-a NA KOZARI

Želim da upozorim da ću se, prije svega, zadržati na stvaranju i razvoju tokom NOR-a politike ravnopravnosti kao osnove bratstva i jedinstva Srba, Muslimana Hrvata na teritoriji Kozare, tj. osnove političkog, moralnog, vojnog jedinstva naroda i vojske na Kozari u borbi protiv okupatora i njegovih slugu. Mislim da je borba za ravnopravnost i jedinstvo jedno od bitnih političkih obilježja narodnooslobodilačkog pokreta na ustaničkoj Kozari. Borba za ravnopravnost naroda, narodnosti, nije politička tema o kojoj se može govoriti povodom Kozare, čak to nije karakteristika političke borbe, na primjer, samo ustaničkih krajeva. Kao što je opšte poznato, borba za ravnopravnost naroda i narodnosti bila je generalna linija KPJ i kao takva — zavisno od niza okolnosti u većoj ili manjoj mjeri — obuhvatala je i prožimala radničku klasu, seljaštvo, omladinu sve narode i narodnosti SFRJ tokom NOR-a i socijalističke revolucije. Napokon, borba za ravnopravnost naroda i narodnosti ima sve karakteristike društvenog, političkog procesa.

Kada govorimo o ustaničkim krajevima, mislimo da ih, pored ostalog, karakteriše organizovani početak i dalji razvoj oružane borbe, postojanje većih ili manjih slobodnih teritorija i njihova vremenska trajnost, izrastanje jakih i brojnih partijskih organizacija, izgradnja narodne vlasti, izrastanje politički uticajne i brojne omladinske organizacije, AFŽ-a itd. Pored toga, ustaničke krajeve karakteriše izniman intenzitet političkog angažovanja stanovništva, istrajnost i uspjesi u oružanoj borbi, broj saradnika, boraca vojnih jedinica, jedinstvo vojske i naroda i u periodima uzrasta, uspjeha, ali i u periodima teškoća, kriza i poraza. Napokon, ustaničke krajeve karakteriše politički i vojni doprinos opštoj oružanoj borbi, revoluciji, posebno politici ravnopravnosti naroda, narodnosti, bratstvu i jedinstvu naroda i narodnosti Jugoslavije kao suštinskom istorijskom uslovu postojanja višenacionalne države.

Kada je riječ o ustaničkim krajevima kao terminu koji označava intenzitet istrajnosti borbe u nekom kraju, regionu, to samo po sebi znači da oružana borba u zemljama Jugoslavije nije bila ni istovremena ni ravnomjerna, niti po intenzitetu slična ili jednaka. Izgleda da je ta neravnomjernost i u naše vrijeme zakonita, univerzalna pojava — karakteristična za oslobodilačke pokrete, za sve revolucije nastale tokom i poslije drugog svjetskog rata. Ovom prilikom imam u vidu oktobarsku, kinesku revoluciju, Albaniju, Alžir, Kubu, Vijetnam, Angolu i druge.

Osim toga, i na samom operativnom području Kozare nije bio podjednak organizovan uticaj KPJ prije rata što je, pored ostalog, uslovilo da je i na Kozari ustanak bio u izvjesnom smislu neravnomjeran, posebno u pripremnom periodu, pa i u periodu juli — decembar 1941. godine.

Dalje, kad je riječ o ustaničkim krajevima Jugoslavije, bez obzira na njihovo geografsko mjesto i položaj (ravničarske i brdske regije), nacionalnu (ne) složenost, stepen razvijenosti radničke klase, stenen privrednog razvoja, ipak za sve ustaničke krajeve ima mnogo čega i politički i vojnički zajedničkog, opšteg. Pa tako, i kada je riječ o Kozari kao ustaničkom bastionu,

očigledno da su mnoga vojna, politička obilježja ustanka na Kozari prisutna i karakteristična za Toplicu, Crnu Travu, Kumanovo, Prilep, Durmitor, Nik-šić, Belu krajinu, Prištinu, Đakovicu, Srem, Baniju, Dalmaciju, Mostar itd.

I, napokon, nigdje ni jedan ustanički kraj u zemljama Jugoslavije, bez obzira što nije čak ni operativno sarađivao sa jedinicama NOV i POJ, ipak, u stvarnom odnosu, strateškom odnosu, nijedan ustanički kraj nije egzistirao izdvojen sam za sebe. Svi smo imali generalnu političku liniju, zajedničku vojnu liniju oružane i političke borbe, jedinstveno i zajedničko vojno i političko rukovodstvo. Svi smo imali veću-manju posrednu ili neposrednu političku, vojnu podršku — i to ne samo od operativnih jedinica ili jedinica iz drugih ustaničkih krajeva, koji su privlačili na sebe, za kraće ili duže vrijeme, neprijateljske snage — nego smo imali veću ili manju posrednu podršku stanovništva koje u konkretno vrijeme nije pripadalo oslobođenoj teritoriji nekog ustaničkog kraja. Samo u toj i takvoj uslovljenosti i međusobnom uticaju može se prihvatiti termin ustanički krajevi.

Isto tako, opšte je poznato da su i ustanički krajevi *izrastali*, da su drukčiji vojnopolitički potencijal ispoljavali, na primjer, 1943. godine nego li 1941. godine, i to, pre svega, kada je riječ o narodnooslobodilačkoj vojsci, broju narodnooslobodilačkih odbora, partijskoj organizaciji, AFŽ-u itd.

Pored toga, hoću da kažem, da kada govorimo o ustaničkim krajevima, partizanskim odredima, brigadama iz tih krajeva, svi mi, vjerovatno, češće sa pravom, a nekad i ne, govorimo i o našim osobenostima, specifičnostima. Naime, ponekad se dešava da neke »specifičnosti« nalazimo u većem broju odreda, brigada i slično, širom Jugoslavije. I o tome je neophodno voditi računa kada se govori o specifičnostima ili nekim osobenim karakteristikama ustaničkih krajeva.

Smatrao sam za korisno i da sa ove prilazne pozicije podvučem i naše specifičnosti, osobenosti, ali i naše zajedništvo, iznimno uspješnu i jedinstvenu borbu ustaničkih krajeva u svim zemljama Jugoslavije.

Za Kozaru je veoma značajno da je partijski, operativno, teritorijalno, činila sastavni dio Bos. krajine. Riječ je o veoma širokom i velikom ustaničkom regionu, na kome su se odigrali značajni istorijski, državnopolitički i vojnopolitički događaji. Da ovom prilikom pomenem samo neke: Prvo i Drugo zasjedanje AVNOJ-a održano u Bihaću i Jajcu. Zasjedanje ZAVNOBIH-a u Mrkonjić Gradu i Sanskom Mostu; Kongres SKOJ-a u Drvaru, Kongres AFŽ u Petrovcu itd. Kako se vidi, riječ je o nekim događajima koji su imali u istorijskim i državnim razmjerima određujući uticaj ne samo na cijelu zemlju, na stvaranje federacije, na stvaranje nove Jugoslavije nego i na priznavanje naše borbe i NOP-a u inostranstvu. Sva su ta zbivanja gotovo neposredno uticala na jačanje NOP-a u Bos. krajini, prema tome i na Kozari.

Na teritoriji Bos. Krajine duže vremena boravili su CK KPJ, Vrhovni štab i drug Tito, što se je takođe neposredno odražavalo na jačanje jedinica NOV i POJ. Na teritoriji Bos. krajine donesena je naredba Vrhovnog štaba i druga Tita o formiranju brigada, divizija NOV i POJ. U Bos. krajinu formirano je oko dvadeset brigada NOV i POJ, desetine i desetine partizanskih odreda.

Posebno, ovom prilikom, mora se istaći politička stvarnost: da se mi na Kozari, bez obzira na relativno izdvojen geografski položaj, nismo osjećali politički usamljeni, vojnički izolirani, da su nam Oblasni komitet i Operativni štab za Bos. krajinu pružali dragocjenu političku i drugu pomoć. Osim toga, Kozara je graničila i operativno sarađivala sa ustaničkom Banijom, ustaničkom Slavonijom cijelo vrijeme oslobodilačkog rata. Mi ni do danas nismo uložili dovoljno napora da izučimo, saznamo, kakve su bile vojne implikacije u odnosu na Kozaru — oružanog ustanka u Sisku od 22. juna 1941. godine. U to vrijeme Pavelić je sve što je imao pri ruci, najdragocjenije snage, uključujući ličnu gardu, raspoloživu avijaciju, tenkove, angažovao u širem regionu

Siska i to sve vrijeme do otpočinjanja ustanka u diugim krajevima Hrvatske i Bosne i Hercegovine, Konkretno, kod nas na Kozari to je bio period pripreme ustanka, otpočinjanje oružane borbe (Sisačka partijska organizacija bila je uoči rata jedna od najjačih partijskih organizacija u Hrvatskoj i Jugoslaviji. U početku ustanka sisačka organizacija imala je u selima tog regiona preko 180 članova i kandidata KPJ). A upravo vrijeme početnih akcija sisačkog partizanskog odreda, to je vrijeme kada su svi garnizoni NDH oko Kozare: Bos. Kostajnica, Bos. Dubica, Bos. Novi, Prijedor, tražili hitnu vojnu pomoć protiv »hiljada pobunjenika«, odnosno već oformljenih ustaničkih frontova oko pomenutih gradova. Kako je poznato, u to vrijeme nije bilo većih ofanziva na našu slobodnu teritoriju.

Ovoga puta, ali takođe i na budućim simpozijumima, treba da što bolje, što tačnije prikažemo ustanak i borbe na Kozari, narodnooslobodilački pokret, na osnovu novih analiza opšte poznatih podataka, ali i na osnovu niza novih činjenica kojima danas raspolazemo, a kojih do sada nismo imali ili nismo na njih obraćali potrebnu pažnju. Mi ćemo i na budućim simpozijumima dobijanjem i druge arhivske građe — još više upotpunjavati naša saznanja o Kozari. Međutim, danas treba da sagledamo oslobodilačku borbu na Kozari sa nekoliko raznih aspekata. Pri tome, kada je riječ o analizi narodnooslobodilačkog pokreta na Kozari, želimo da skrenemo pažnju, prije svega, na povezanost i međusobni uticaj partijskih, vojnih, nacionalnih, političkih, ekonomskih, vjerskih i drugih faktora, koje u vrijeme otpočinjanja i trajanja oružane borbe, posebno u prvom periodu rata, nismo mogli da tako cjelovito uočimo i sagledamo, posebno nismo mogli da sagledamo njihovu međuzavisnost i međuticaje. Najčešće i u ratu događaji su složeni nego što su to izgledali nama u vrijeme kada su se odvijali, pa čak i kada smo na neke i neposredno uticali. U te analize, razumije se, neophodno je uključiti hegemonističku politiku kraljevine Jugoslavije i politiku okupatora i njegovih slugu, kada je riječ ne samo o političkim zbivanjima nego kada je riječ i o prevashodno vojnim akcijama. Poseban interes moramo pokazati za socijalni sastav vojske, ogroman dio seljaka, uticaj komunista u kozarskim selima, upravo u seljačkim sredinama, bio je veoma širok i trajan.

Prema tome, ovom poslu kraja nema, kao što nema kraja bilo kom naučnom, političkom istraživanju i stvaranju. Realno je računati da će se u tom poslu doći ne samo do novih podataka nego čak i do novih ocjena pojedinih naših postupaka, vojnopolitičkih akcija, ali sam već sada siguran da te nove, potpunije ocjene, a u njih uključujem i analizu naših grešaka, političkih, vojnostručnih (na primjer, nepravilan postupak prema zarobljenim domobranima za vrijeme kozarske ofanzive), neće mijenjati one globalne ocjene koje su o Kozari izrekli drug Tito, Vlado Bakarić, kao i mnogi drugi naši politički, vojni, naučni radnici.

Nema razloga da ubuduće i o našim greškama, promašajima, ne govorimo. Zašto se, na primjer, ustručavamo da govorimo o pojavi, pa makar i veoma male formacije četnika na terenu našeg IV bataljona (područje Timara). Mi na taj način, sami dajemo mogućnost raznim manipulantima da od veličanstvene, herojske borbe naroda Kozare prave misterije, mitove i to onako kako njima politički konvenira. Na primjer, mit da je srpsko stanovništvo unaprijed samo po sebi predodređeno za oružanu borbu. Upravo se takva shvatanja slobodarstva pronose od desno i nacionalistički orijentisanih grupa i pojedinaca. A poznato je koliko je takav mit o svojim bogomdanim ratničkim veličinama, koga su u Francuskoj stvarali desnica i Peten, koštao Francusku u junu 1940. godine.

Neposredne pripreme oružanog ustanka i na Kozari otpočinju poslije partijskog savjetovanja na šehitlucima, održanog 8. juna, kojim je rukovodio Đuro Pucar Stari. Međutim, da bi se shvatila sva teška i složena realnost

Vremena kada je održano savjetovanje, sve vojnopolitičke implikacije koje proističu sa savjetovanja na Šehitlucima, potrebno je sa nekoliko riječi reći šta je Partija radila na Kozari do partijskog savjetovanja na Šehitlucima.

Komunisti, skojevci prije svega, usmjerili su svoj rad na razobličavanju politike okupatora i njegovih nastojanja da raspiri nacionalnu mržnju između Srba, Muslimana i Hrvata, da dođe do bratoubilačkog rata. Tu je bila početna i glavna bitka, gdje smo u to vrijeme pobijedili i obezbijedili smo suštinsku osnovu i za uspjehe u vojnoj stvari, vojnim akcijama. Okupator je, pored vlastitog doprinosa, unošenja međusobne mržnje i straha, nastojao da iskoristi posljedice hegemonističke politike svih velikosrpskih režima kraljevine Jugoslavije. Fašistička Njemačka rasparčavainjem Jugoslavije brutalno je pokazala da iza njene politike stoje dvizije i armija Vermahta. Fašistička Njemačka brutalno je nastojala da još više u Bosni i Hercegovini unese i raspiri međusobnu mržnju između Srba, Muslimana, Hrvata. Njemački okupatori, poslije aprilskog sloma u Bosni i Hercegovini, prema tome i na Kozari, sprovode politiku mržnje Srba, Hrvata, Muslimana ne kao nekada pomoću Kulturbunda i pete kolone nego kao svoju *vlastitu državnu politiku*. Okupatori su to činili neposredno kada su se osjećali da su svemoćni, ali ipak najčešće posredno, preko ustaških organizacija i zločinačkih grupa iz redova hrvatskog i muslimanskog stanovništva. Na taj način u očima srpskog stanovništva stvorilo se je, stvaralo se je, ili moglo se je još više stvarati uvjerenje da su glavni protagonisti genocida nad srpskim stanovništvom ustaše. Kao ilustraciju te politike navodim slučaj kada su pripadnici Vermahta na svoju inicijativu na mlječaničkom mostu pregovarali sa članom KPJ, učiteljom Nikolom Luketićem. Ukratko, za vrijeme pregovora rekli su da neće »da prljaju svoje ruke« pa su, desetak dana po izbijanju ustanka, tražili da im dozvolimo da presele njemačko stanovništvo, folksdojčere, iz sela Vranovca u Njemačku. Znači — za položaj Srba u dubičkim selima krivi su Muslimani i Hrvati. Italijanski okupator u toj sferi manipulisanja bio je još vještiji, ali, kako je poznato, na Kozari italijanske trupe nisu bile stacionirane. Odmah da kažem da smo se, zahvaljujući politici KPJ i članovima KPJ — toj okupatorskoj politici veoma uspješno i skroz kroz rat suprotstavljali i odmah da istaknem da je jedinstvo naroda Kozare po širini, istrajnosti, političkim i vojnim uticajima, moralno-političkim inspiracijama izraslo i prihvaćeno još od kozarske ofanzive kao zajednička politika i moralna vrijednost svih boraca NOV i POJ-a, svih naroda i narodnosti SFRJ. Ali, isto tako, želim da kažem da se toj politici okupatora i na našem ustaničkom području nije bilo jednostavno lako oduprijeti, kako to mnogima danas izgleda. Posebno u početnom periodu pa sve do kraja 1942. godine.

Kozara je za vrijeme ofanzive 1942. godine pružila oružani otpor koji okupator nije očekivao. Fašistička komanda bila je taktički i operativno iznenađena intenzitetom i dužinom otpora. U kozarskoj ofanzivi poginulo je hiljade boraca, pobijeno i odvedeno u logore oko 70.000 stanovnika, žena i djece, a ipak, onaj dio stanovništva koji je preostao živ na Kozari, nije kapitulirao, nije se našao u beznađu, nije prihvatio njemačku silu ni kao vlast, ni kao vojsku. Kozarčani su imali povjerenje u svoju vojsku koje, u stvari, u to vrijeme kao organizovane oružane sile, nije ni bilo na Kozari. Sve je to Bakarić rekao, a to je inspirisalo i doprinijelo ovoj formulaciji u našem Ustavu »da niko nema prava da potpiše kapitulaciju«.

Međunacionalni odnosi na teritoriji Kozare za vrijeme svih režima kraljevine Jugoslavije bili su permanentno — sa većim ili manjim intenzitetom, u rjedim ili češćim vremenskim intervalima — raspirivani mržnjom, nacionalizmom pa i golim zločinima. Podsjećam na pobunu Muslimana u Prijedoru, mislim u ljeto 1923. godine i učešće banjalučkog garnizona u »zavođenju reda«. Podsjećam na pobunu Muslimana i Hrvata u Kostajnici negdje u jesen 1923. godine. Podsjećam na pobunu gladnih srpskih seljaka i napad na maga-

cine žita u Prijedoru 1931., a nekoliko godina iza toga došlo je do sukoba Muslimana i Srba u kome je poginulo 12 seljaka, 7 Muslimana i 5 Srba u Omarskoj. Poznato je kakve su pogrome po krajiškim gradovima prve polovine dvadesetih godina, uz pomoć oficijelne vlasti, sprovodile velikosrpske organizacije SRNAO, Orjuna. U kasnijim periodima u toj politici isticao se veći ili manji dio klera iz svih vjeroispovjesti. U raspirivanju šovinizma iznimno se je isticao znatan dio klera iz katoličke crkve. U istom smislu djelovale su razne legalizovane klerofašističke, frankovačke, četničke organizacije, a u Vranovcu Kulturbund. Građanske političke partije smirivanju ili raspirivanju nacionalne mržnje prilazile su različito, prije svega sa gledišta političkih interesa svoje stranke. Otpor politici velikosrpskih režima pružale su demokratske snage, a posebno ilegalna KPJ. U to vrijeme KPJ uticala je — ako je riječ o kozarskim selima — samo preko pojedinaca, mahom progresivno orijentisanih učitelja ili pojedinaca koji su kao đaci, studenti, povremeno boravili na selu. Međutim, politički zločini, kao što je ubistvo Radića i drugih poslanika u Skupštini, šestojanuarska diktatura, socijalna bijeda seljaka, nacionalna obespravljenost Muslimana i Hrvata, pljačka i svakodnevno nasilje žandara, sve je to doprinijelo da su se i u našem kraju kod jednog manjeg ili većeg dijela hrvatskog, muslimanskog stanovništva mogla jedno kraće ili duže vrijeme stvoriti iluzija da je NDH država koja donosi slobodu.

Poslije aprilskog rata, iza međusobne mržnje Srba, Hrvata, Muslimana, nisu više stajali politički vrhovi, dijelovi vrhova buržoaskih partija, vrhovi ili dijelovi vrhova vjerskih organizacija. Sada su iza politike mržnje i međusobnog samouništenja neposredno stajale Hitlerove, Musolinijeve armije, korpusi, divizije. To je bilo ono novo i dotada nepoznato što je narodima i narodnostima Jugoslavije donijela fašistička okupacija. Mržnja prema okupatoru i ustašama postojala je sve veća i gotovo kulminirala. Uvjerenje da se priprema i da će se voditi pravedan rat — iako iznimno značajno, to ipak nisu bile dovoljno valjane ni političke ni vojne vrijednosti za uspješan otpor okupatoru. *Uspješan realan otpor politici okupatora mogao je biti samo takav otpor koji je bio iznimno i politički i vojnički snažan i organizovan.* Otpor je mogao biti tako organizovan da ga ni najveća oružana sila svijeta ne može razbiti i uništiti.

To je bilo vrijeme kada su stotine i hiljade Srba i iz kozarskih sela i gradova ubijani. U po bijela dana ubijana su djeca, žene, starci po gradovima i selima, u kućama i van kuća. To je bilo vrijeme kada je Gutić već u maju preko štampe proklamovao politiku uništenja i preseljenja Srba iz Bosanske krajine i Bosne i Hercegovine. Kozara je bila jedan od prvih probnih, jedan možda od glavnih poligona da se politika genocida upravo za vrijeme rata, tj. pravovremeno i kamufilirano ostvari. Očigledno da to nije bilo politički nimalo pogodno vrijeme da se zastupa, brani politika ravnopravnih odnosa između Muslimana, Hrvata, Srba. Mnogim patriotski i nacionalno svjesnim ljudima, mnogim demokratskim, progresivno odanim i raspoloženim ljudima politika ravnopravnosti, u to vrijeme izgledala je manje realna politika od svih alternativa, a u krajnjem ishodu najmanje moguća i najmanje realna politika u borbi protiv okupatora.

Osim toga, neophodno je reći da je to vrijeme kada su zločini zavladali, strah je obuzeo i do obuzetosti zavladao po svim gradovima, po većini kozarskih sela i to prije svega kod srpskog stanovništva koje je bilo potpuno obespravljeno i kome je prijetila trenutna opasnost potpunog uništenja. Strah nije bio saveznik snagama koje su pružale otpor okupatorskom nasilju ili članovima KPJ koji su pripremali oružanu borbu. Međutim, nespokoјstvo, nemir, nesigurnost, pa i strah, obuzimao je veći ili manji dio muslimanskog i hrvatskog stanovništva. Bilo koji čovjek — bez obzira na njegovu nacionalnu pripadnost, koji bi se usudio da kaže da se ne slaže sa politikom ubijanja, sigurno bi rizikovao život pa i život cijele svoje porodice. Hitler je znao bo-

Ije od bilo kog osvajača da strah nikad nije ni dobar savjetnik ni dobar saveznik bilo kome ko želi da se oružano suprotstavi agresiji. Članovi KPJ, SKOJ-a na Kozari izvanredno vješto i hrabro pružali su organizovani otpor i toj politici okupatora, i tom političkom borbom ojačali narodnooslobodilački pokret još prije ustanka. Kod ove ocjene moramo imati u vidu da su komunisti koji su iz B. Luke, gradova oko Kozare, došli na Kozaru, bili Muslimani, Hrvati, Srbi i da je to odmah na početku doprinijelo politici bratstva i jedinstva.

To hoću da kažem, pored ostalog i zbog toga jer je i kod nas bilo raznih teza, a još više u inostranstvu, da smo se hrabro borili, jer nismo imali drugog izbora, druge alternative, pa smo zbog bezizlaza bili prisiljeni da vodimo oslobodilački rat.

Isto tako, vrijeme neposrednih priprema ustanka — maj-juli 1941. godine — nije bilo pogodno vrijeme za neko dugotrajno političko razmišljanje, dogovaranje, za koncipiranje odgovarajuće političke doktrine koja bi odgovarala novonastaloj situaciji za formulisanje nekog konkretnog političkog koncepta koji bi nudio izlaz iz takvih košmara, šovinističkog sljepila i vjerskog ludila koje su razbuktale fašističke armije. Nikada u istoriji naroda i narodnosti Jugoslavije, u istoriji Bosne i Hercegovine, nije tako prijetila stvarnost bratoubilačkog rata i samouništenja Srba, Hrvata i Muslimana, kao što je to bilo poslije aprilskog rata, okupacije i rasparčavanja Jugoslavije. Članovi KPJ i SKOJ-a imali su jasan i politički i vojni stav još od IV konferencije KPJ, kako će braniti Jugoslaviju od fašističke najezde, koja je već tada neposredno prijetila Jugoslaviji. Time su posredno i blagovremeno otpočele i političke i vojne pripreme za odbranu nezavisnosti i teritorijalnog integriteta Jugoslavije.

KPJ je još od polovine tridesetih godina teorijski i politički prebrodila pogrešna i svoja i kominternovska shvatanja o nacionalnom pitanju. Formiranjem komunističkih partija Slovenije, Hrvatske, Pokrajinskog komiteta BiH, Srbije, Makedonije, Crne Gore i drugih pokrajinskih rukovodstava, politika ravnopravnosti naroda i narodnosti postaje politika radničke klase, socijalističkog saveza radnika i seljaka, začetak i osnova ravnopravnih odnosa naroda i narodnosti SFRJ. Kao ilustraciju tadašnjih shvatanja naše nacionalne politike kao i kontinuiteta naše nacionalne politike, citiraću dijelove trećeg otvorenog pisma bosanskohercegovačke omladine od 1. decembra 1939. godine:

»Bosna i Hercegovina isprepletana je življem Srba, Hrvata i Muslimana i u njoj nije moguće postaviti granicu između Srba i Hrvata, a da ona ne bude teška nepravda Srbima, Hrvatima ili Muslimanima. Mora biti jasno da će svaka podjela Bosne i Hercegovine predstavljati i jednu nepravdu nanесenu Muslimanima koji od uvijek čine jednu posebnu cjelinu. Razne političke grupe koje su bogato čarile na dosadašnjim nesređenim odnosima Srba i Hrvata, i svi nenarodni srpski elementi koji su protiv demokratije i sporazuma, ustali su i protiv autonomije; ustali su u odbranu onih koji su dvadeset godina haračili i pljačkali po Bosni i Hercegovini. Oni tvrde da će u autonomnoj Bosni i Hercegovini ponovo pašovati age i begovi, da Bosna i Hercegovina ne može postojati kao posebna privredni cjelina i da će borbom za autonomiju oživjeti austrijski bošnjakluk.

Svaki onaj kome leži na srcu dobro i sreća našeg kraja, koji istinski voli svoj narod, kao što ga volimo mi — omladina i koji iskreno želi bratsku slogu Hrvata i Muslimana, boriće se za autonomiju Bosne i Hercegovine. *Autonomna Bosna i Hercegovina onemogućićе sve nenarodne i nazadne grupe da trguju sa napaćenom Bosnom i Hercegovinom kao sa svojim imetkom, bilo da su one na srpskoj, hrvatskoj ili muslimanskoj strani, borili se oni danas za autonomiju ili protiv. Samo u autonomnoj Bosni i Hercegovini ni Drina ni Una neće nas dijeliti od braće s one strane a zadovoljnoj i srećnoj Bosni i Hercegovini biće tada blize i Beograd i Zagreb.*

Austrijski bošnjakluk išao je za tim, da razbije narodnu borbu za oslobođenje od tuđina, a naša borba za autonomiju Bosne i Hercegovine je borba za demokratsko uređenje naše zemlje i olakšanje mučnog života narodima Bosne i Hercegovine.»

Naša teorijska znanja o nacionalnom pitanju bila su skromna. To govorim samo o partijskoj organizaciji na Kozari. Ne mislim tako — kad je riječ o teorijskim znanjima — da se to odnosi na banjalučku partijsku organizaciju. Međutim, ono što je bilo politički bitno — ako je riječ o konkretnom političkom angažovanju komunista i skojevaca, po nacionalnom pitanju, svi smo imali sasvim dovoljno znanja, dovoljno političke vještine, da se ina osnovu prihvatanja principa ravnopravnosti odupremo bilo čijoj šovinističkoj politici, velikosrpskoj, frankovačkoj, Spahinoj itd. Borba protiv nacionalizma bila je permanentna i to je bio jasan znak političkog raspoznavanja između nas i onih drugih s kojima smo se borili ili za koje smo se borili da prihvate politiku ravnopravnosti Hrvata, Srba i Muslimana. Prema tome, komunisti skojevci i na teritoriji Kozare su sa politički jasnim, bolje rečeno, sasvim dovoljnim političkim znanjem, intimno iskreno usvojenom politikom KPJ još prije rata o potpunoj ravnopravnosti Hrvata, Muslimana i Srba — ušli u pripreme ustanka i organizovanje oslobodilačkog rata. Ravnopravnost naroda i narodnosti bila su naša vlastita uvjerenja, naš vlastiti pogled na nacionalne odnose. Tokom rata ta politika sve više je postajala politika naroda Kozare, Srba, Muslimana i Hrvata. I ta se politička stvarnost ne smije izgubiti iz vida kada je riječ o razvoju narodnooslobodilačkog pokreta na Kozari.

Drugarice i drugovi,

Na teritoriji Kozare, po statističkim podacima iz 1931. godine, živjelo je 137.719 Srba, 32.613 Muslimana i 26.651 Hrvat. A pored njih živio je izvjestan broj Jevreja, Roma, Ukrajinaca, Talijana, Nijemaca i drugih. U selima Kozarac i okolina, Puharska, Orahova živjelo je muslimansko stanovništvo. Hrvatsko stanovništvo živjelo je na banjalučkom dijelu Kozare i u selima Maglajci i Bjelajci kraj Bos. Dubice, kao i u široj okolini Ljubije. Po svim gradovima živjeli su izmiješano Hrvati, Muslimani, Srbi. Prema tome, najveći dio kozarske teritorije bio je naseljen homogenim srpskim stanovništvom.

Partijska organizacija prije 1941. godine (april) kod nas nije bila velika. Tačno brojno stanje ne znam. Oblasni komitet KPJ za Bos. krajinu imao je po nekim podacima 180, a po nekim 220 članova KPJ uoči rata. Međutim, skojevske organizacije po gradovima bile su znatno veće ili relativno velike, zahvaljujući prije svega uticaju banjalučke partijske i skojevske organizacije 1 naprednog studentskog pokreta iz Beograda, Zagreba i iz cijele zemlje. U partijskoj organizaciji bili su Muslimani, Hrvati i Srbi. Na primjer, u Mjesnom komitetu Partije Bos. Dubice bila su dva Srbina, jedan radnik Musliman, jedan radnik Hrvat. Skojevska organizacija po nacionalnom sastavu adekvatno je odražavala nacionalni sastav stanovništva po gradovima. Vidna je bila u svim gradovima zastupljenost muslimanske i hrvatske omladine u SKOJ-u. Ova materija vjerovatno je bolje obrađena i bolje poznata nego što sam ja sada u stanju da to iznesem.

Kada sam kazao da naša partijska organizacija nije bila velika, imao sam u vidu partijsku organizaciju u istočnoj Bosni ili u Drvaru i selima oko Drvara. Međutim, ovo pitanje sam pokrenuo, prije svega, zbog toga što kod nas pojedinih Kozarčana ima nastojanja pa i pisanja, na primjer, u ediciji »Kozara« da se prikaže da smo 1941. godine do aprila na terenu bosanskodubičkog sreza imali znatno veći broj članova KPJ nego što smo to stvarno imali. To nije štetno samo zbog toga što je činjenično netačno nego i zbog toga što se na taj način i pripreme i početak oružane borbe prikazuju onako kako nije bilo i što se, u krajnjoj liniji, i protiv želje autora, cio proces priprema jednostavljuje, netačno opisuje. Zašto dolazi do takvih i drugih pojava kada govorimo i kad pišemo ne samo o Kozari? I pripreme i ustanak na Kozari su

bili izvanredno uspješni u poređenju sa nekim drugim ustaničkim krajevima, pa pošto se konkretno politički ne analizira zašto je to tako bilo, tj. ne analiziraju se svi relativni uslovi: ekonomski, politički, društveno-politički faktori, nacionalni odnosi, politika okupatora i njegovih slugu, tj. uslovi u kojima je Partija u to vrijeme djelovala, uloga ostataka buržoaske vlasti, onda se nastoji da se uspjeh ustanka na Kozari objasni većim brojem članova Partije nego što ih je u stvari bilo. Po nekoj logici, ako je bio veći broj članova Partije, mora biti i veći ustanak. Možda sam i sam takvim shvatanjima doprinio. Morao bih znati što sam na tu temu raznim prigodama govorio, pa bi bilo potrebno to nekako sa drugovima rekonstruisati i ispraviti. Odmah da kažem da je 1941. godine bilo oružanih pobuna i bez komunista i kod nas u Bos. krajini. Kao primjer, navodim oružani otpor seljaka u Tomini, kcd Sanskog Mosta, početkom maja 1941. godine. Ali, nigdje u Jugoslaviji, ni kod nas u Bos. krajini začetii otpori, ili, uslovno rečeno, bune, nisu se razvile, izrasle u žarišta ustanka bez rukovodstva KPJ. Međutim, poznato je da je bilo od Partije organizovanih ustanaka, oružanih borbi, pa da je u određenim periodima dolazilo do raznih kriza, teškoća i slično. Znači, brojnost partijskog članstva, iako iznimno značajna — nije dovoljan podatak na osnovu koga bi se objasnili uspjesi ili neuspjesi u oslobodilačkom ratu.

Poslije aprilskog rata na teritoriji Kozare odmah je počelo iseljavanje

- Srba, državnih službenika, političara, bogatijih trgovaca, ljekara, sudija, sveštenika, bogatijih zanatlija itd., ono što se obično nazivalo uglednim i viđenim građanima. Podsjećam vas da su četničke vođe na Manjači bili Vukašini Marčetić, oficir, Rade Radić, predradnik, Uroš Drenović i Lazo Tešanović učitelj, Mišić, podoficir, Lazić, novinar i neki žandari. Znači, pojedinci upravo iz tih struktura bili su nosioci izdaje i saradnje sa okupatorom pod bilo kojim uslovima, čak i pod uslovom priznanja raspargane Jugoslavije. Pošto je u štampi NDH objavljeno da će se iseliti svi Srbi, realno je bilo pretpostavljati da se je sada po selima rezonovalo da su prvi na redu najviđeniji, najugledniji seljaci. Niko od uglednih pojedinaca, predstavnika stare vlasti, nije ostao na Kozari. Niko od viđenijih političara Srba nije ostao na Kozari. U tako radikalno izmijenjenim državnim i društveno-političkim uslovima Komunistička partija bila je jedina politička organizacija na Kozari koja je pripremala oružani otpor protiv okupatora. Taj kurs Partije, tj. priprema oružanog otpora, bio je politički najprihvatljiviji izlaz za seljake u srpskim selima. Bilo kakvo naše dvoumljenje, odugovlačenje, nagađanje o realnosti oružane borbe poznato u nekim drugim komunističkim partijama — slabilo bi narastajuće političke pozicije KPJ. Na taj način KPJ je u kozarskim selima, iako brojčano mala, u stvari, sebi obezbijedila, još u periodu pripreme, monopol političkog uticaja. Mi nismo imali nikakve *organizovane, pritajne, potencijalno uticajne političke opozicije* na selu, kao što je to, na primjer, bilo u Srbiji u vrijeme sedmojulske ustanka ili u istočnoj Bosni, ili u drugim krajevima pa i u nekim dijelovima Bos. krajine (Đujić, Drenović, V. Marčetić itd.). U takvim okolnostima i bogatiji seljaci veoma brzo su mijenjali svoje mišljenje o Komunističkoj partiji čiji je politički ugled istinski rastao iz dana u dan kao nacionalno-oslobodilačke snage. Napad Hitlera na SSSR veoma je povoljno politički djelovao na dalje pripreme ustanka, na realnost naše oružane borbe i na još veći ugled komunista, skojevaca na Kozari. Seljaci, uključujući i bogatije seljake, odmah po otpočinjanju oružane borbe, u stvari, poslije prvih vojničkih uspjeha, slali su svoju djecu u prve frontove i jedinice i pružali svaku materijalnu pomoć. Raspoloženje za saradnju sa ustaškim vlastima pokazalo je dvoje-troje preostalih trgovaca (Rosa Vučen, Dušan Pavić, Marko Drča i nekoliko ustaških potkizivača — Boško Venčer i drugi). Pošto su još u prvom periodu ustanka postignuti značajni vojni uspjesi u borbi protiv okupatora i njegovih slugu, da pomenem samo uspostavljanje frontova, razoružavanje kasarni, oslobađanje Lješljana, niz napada na prugu Prijedor - Bos. Novi itd., naša oru-

žana borba sve više je i u očima svih seljaka izgledala ne samo pravedna nego i moguća i realna. Ogromna većina seljaka, bez obzira na njihov ekonomski položaj, bila je voljna da učestvuje u borbi i da pomaže NOP. I iz porodica bogatijih i srednjih seljaka još tokom 1941. godine poginuli su u borbama prvi borci, prvi desetari, prvi komandiri vodova. Ta politička stvarnost je dala svoje političko obilježje i jedinstvu NOP-a na Kozari. A značajnu ulogu u tome odigrao je ugledni ljekar, inače komunist iz Prijedora Mladen Stojanović.

Poznato je da smo na Kozari u rudnicima, pilanama imali veći ili manji broj radnika, u Prijedoru, Ljubiji, Lješljanima, Bos. Novom, Dobrljinu, Bos. Dubici. Najveći dio tih radnika živio je mahom blizu gradova po kozarskim selima. Upravo ti radnici su unosili najviše discipline, organizovanosti u vrijeme ustanka pa i cijelog NOR-a. U selima gdje su bili radnici, stihija je bila svedena na realnu mjeru. Podsjećam da su prvu organizovanu vojnu jedinicu oformili lješljanski rudari i šoša. Svakako da je učešće tih radnika dalo posebne političke vrijednosti narodnooslobodilačkom pokretu na Kozari.

Kako je poznato, tokom 1940. godine formirane su partijske organizacije u nekim selima kozarskog područja. Napori Oblasnog komiteta KPJ da se na selu formiraju partijske ćelije, pokazali su se izvanredno korisnim, s obzirom da su se oružane borbe gotovo tokom cijelog rata vodile na podkozarskom području. Iako su partijske organizacije na selima bile malobrojne — ako je riječ o politici bratstva i jedinstva, posebno u vrijeme priprema i početka oružane borbe, njihova je uloga bila veoma značajna jer se radilo mahom o domaćim ljudima koji su u vrijeme pripreme ustanka sticali sve veći ugled i koje su seljaci sasvim dobro poznavali kao poštene i hrabre ljude. Ove organizacije, pretežno sastavljene od Srba seljaka, bile su prvih dana najsigurniji politički oslonac onima članovima Partije i članovima SKOJ-a, koji su po nacionalnosti bili Hrvati, Muslimani, a koji su po direktivi Oblasnog komiteta došli iz Prijedora, Bos. Novog, Bos. Dubice, Banje Luke, upućeni u kozarska sela. Dolaskom ovih drugova partijska organizacija na Kozari postala je brojnija, iako da iako uticaj komunista u to vrijeme nije obuhvato većinu sela, ipak je bio neposredan na ustaničkim frontovima i u nekim značajnijim većim kozarskim selima. Ako se ima u vidu da je među komunistima koji su došli na Kozaru, bilo nekoliko istaknutih, iskusnih komunista revolucionara, veliki broj istaknutih skojevaca naprednih studenata, srednjoškolaca, onda je realno cijeniti da su ti komunisti i skojevci izvanredno doprinijeli političkom i ideološkom razvoju narodnooslobodilačkog pokreta na Kozari, prije svega u borbi za politiku ravnopravnosti kao osnovu bratstva i jedinstva Srba, Muslimana, Hrvata.

Ovom prilikom moram da istaknem da su na području Kozare u raznim periodima, duže ili kraće vrijeme, prije i uoči rata, politički djelovale možda desetine naprednih učitelja iz svih naših nacionalnosti. Iako oni nisu u to vrijeme bili organizovani članovi KPJ — a ponekad ima nastojanja da se ti učitelji prikažu kao organizovani članovi Partije — oni su marksistički orijentisani, tj. ideološki i politički progresivno opredijeljeni. Osim toga, veoma je značajno da su ti ljudi poznavali seoski život, običaje, društvene odnose u selu, porodice kozarskih seljaka, pa im upravo zbog toga, svima onima koji su se zatekli u vrijeme ustanka na Kozari, nije bio potreban nikakav adaptacioni period da se prilagode selu, za razliku, na primjer, od komunista koji su došli iz grada, iz borbe u sindikatima i drugim radničkim i omladinskim organizacijama. Napokon, ono što je bitno, svi ti učitelji su bili beskompromisni borci u borbi za ravnopravnost Muslimana, Hrvata, Srba, za cijelo vrijeme učiteljevanja na selu, što znači da su mahom učiteljevali i kretali se po srpskim selima, pa su i tragovi takvog ponašanja i držanja imali manje ili trajnije političko dejstvo.

Teško je u ovom prikazu iznijeti sve faktore koji su opredjeljujuće sami po sebi uticali na držanje stanovništva u potkozarskim selima i gradovima prije okupacije Jugoslavije. Tako, na primjer, ne govorim o ljubijskom štrajku koga su i materijalno i organizovano pomagali seljaci potkozarskih sela.

O štrajkovima u preduzećima u svim potkozarskim gradovima u kojima učestvovali, po pravilu, radnici svih nacionalnosti. O primjerima našeg zajedništva koga su politički ispoljavali u raznim prilikama građani i seljaci demokratski i patriotski raspoloženi. Ljubav i simpatije prema oktobarskoj revoluciji, Lenjinu, SSSR-u nisu postojale samo u onim selima gdje su djelovali napredni pojedinci ili organizovane snage, nego i šire, uprkos nastojanju buržoaske vlasti da stvori antikomunističko raspoloženje, prije svega u selima, povezujući borbu protiv komunista sa borbom za vjeru, za srpstvo, za porodicu, za državu, itd.

Drugarice idrugovi,

Poznato je da su tokom istorije narodi Bosne i Hercegovine vodili oružane borbe, podizali ustanke sa različitih nacionalnih, političkih pozicija i motivacija, odnosno da je svaki narod borio se za sebe uz različit oslonac, uz oslonac na različite ili iste strane sile. Razumije se, bilo je trenutaka i perioda zajedničkih borbi, ali oni su imali više-manje karakter trenutnog saveza.

Poznato je da je srpsko stanovništvo i sa područja Kozare u bunama, ustancima, oslobodilačkim ratovima, tokom 19. vijeka politički se oslanjalo na oslobodilačke pokrete u Bosni i Hercegovini ali, prije svega, na Srbiju kao srpsku državu, kao glavni oslonac oslobodilačke borbe srpskog naroda ispod okupatorskog nasilja i vladavine. Takvo držanje i težnje srpskog stanovništva na Kozari da se ujedini sa Srbijom ispoljavalo se tokom raznih ustanaka a najviše za vrijeme prvog svjetskog rata. Međutim, u vrijeme narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije, tj. u vrijeme začinjanja i *konstituisanja federacije*, Srbi, Hrvati i Muslimani u Bosni i Hercegovini, odnosno i na Kozari, po prvi put u svojoj istoriji, vodili su zajedničku oružanu borbu protiv okupatora *sa istorijskim ciljem da stvore federativnu državu u kojoj će svi narodi i narodnosti Bosne i Hercegovine i Jugoslavije biti ravnopravni*. Znači, narodi Bosne i Hercegovine u svojoj borbi za nacionalno oslobođenje i ravnopravnost, politički i oružano, oslanjaju se u strateškim razmjerama na federaciju, na zajedničku oslobodilačku borbu naroda i narodnosti. To je u Mrkonjiću na zasjedanju ZAVNOBIH-a formulisano otprilike riječima: »da Bosna i Hercegovina nije ni srpska, ni hrvatska, ni muslimanska, već i srpska i hrvatska i muslimanska«. Takvom političkom oružanom borbom Bosna i Hercegovina je doprinijela stvaranju, razvoju federativne Jugoslavije.

Hoću na ovu temu da kažem nekoliko riječi. Ima shvatanja i kod pojedinih Kozarčana da su borci na Kozari bili ogromnom većinom Srbi a da su borbom rukovodili komunisti Srbi, Muslimani i Hrvati, pa je, prema tome, zasloga za uspjeh ustanka na Kozari, za politiku bratstva i jedinstva, za politiku ravnopravnosti, prije svega, zasluga srpskog naroda. Povodom takvih shvatanja učinicu sljedeće napomene. Prvo, činjenično je tačno da su Srbi sačinjavali tokom rata na Kozari većinu stanovništva, da su obezbijedili iznimno jedinstvo, prema tome, i ogromnu većinu boraca. Međutim, pri tome se izostavlja da kaže, ili zaboravlja da se kaže da je to i takvo jedinstvo srpskog stanovništva ostvareno na platformi ravnopravnosti Srba, Hrvata, Muslimana. Osim toga, nije činjenično tačno da na Kozari u oružanoj borbi nije učestvovalo muslimansko i hrvatsko stanovništvo. Drugo, poznato je da je Hitler u Majn Kampfu predvidio kao istorijski zadatak da slovenski narodi budu stavljeni u takav državni, društveno-politički položaj, da nemaju potrebu da znaju ni tablicu množenja. Prema tome, to znači da je poslije okupacije Jugoslavije, zaprijetila opasnost svim narodima Jugoslavije, *trenutno* zaprijetila je neposredna opasnost uništenja srpskog stanovništva u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, odnosno i na Kozari. U takvim političkim okolnostima mnogim bi izgle-

dala kao realna parola i platforma da komunisti stanu na čelo borbe srpskog naroda i da objedine Srbe u borbi za nacionalni opstanak. Međutim, u krajnjoj liniji, takva platforma borbe izolirala bi Srbe i od Muslimana i od Hrvata i vjerovatno bi izvjesno vrijeme imala većeg ili manjeg uspjeha. Ako nije politički realno računati da bi, na primjer, pod borbenim jedinstvom Muslimana na čelu sa komunistima išli Srbi i Hrvati, ili pod borbenim jedinstvom Hrvata na čelu sa komunistima išli Muslimani i Srbi, isto tako nije politički realno računati da bi pod jedinstvom Srba na čelu sa komunistima išli o oružanu borbu Muslimani i Hrvati. U bilo kojoj varijanti, poslije kraćeg vremena, bilo koje — srpsko, hrvatsko ili muslimansko stanovništvo bilo bi politički izolovano, bez obzira što bi na njegovom čelu stajali komunisti Hrvati, Muslimani, Srbi i bez obzira što bi svi mogli intimno da vjeruju da vode pravednu borbu za spas svojih života i za oslobođenje svoje zemlje. Ponavljam, to govorim zbog toga što neki pojedinci pa i neki Kozarčani »iskreno tako misle«, pa, s vremena na vrijeme, i politički manipulišu sa činjenicama i tzv. »činjenicama«, pa idu još dalje — da borbu srpskog stanovništva na Kozari pripisuju cijelom srpskom stanovništvu u Bosni i Hercegovini ili Jugoslaviji, što je, kako je opšte poznato, netačno. *Jedinstvo srpskog naroda na Kozari ostvareno je isključivo samo na liniji KPJ, tj. platformi potpune ravnopravnosti i Hrvata, i Muslimana, i Srba.* Drenović je otpočeo »borbu« na platformi jedinstva Srba takođe u slobodarskim srpskim selima pa je još u martu 1942. godine, vjerovatno stisnutih zuba, pravio sporazum sa NDH, odnosno ustašama. To je bio jedini mogući ishod takve srpske borbe *kada se je ona u višenacionalnoj zajednici Bosni i Hercegovini povelu na platformi »samo sloga Srbina spasava«.* Treće, to govorim i zbog toga, jer i danas ima u određenim političkim sredinama nerazumijevanja politike ravnopravnosti Srba, Muslimana i Hrvata u Bosni i Hercegovini. To se često ponavlja, to je gotovo već uhodano dušebrižništvo i paternalistička zabrinutost, na primjer, za položaj Srba u Bosni i Hercegovini. Kako znate, takvih pojava ima i u nekim kulturnim sredinama, pa se ta raspoloženja istinski iskreno izražavaju u nacionalističkim pjesmama ili drugim tzv. umjetničkim, naučnim djelima, akademskom besjedom itd. Čini mi se, prema ponašanju nekih *političkih* ljudi, da će proći decenije i decenije, dok shvate šta je to federacija i ravnopravnost naroda i narodnosti.

Drugarice i drugovi.

Narod Kozare u oružanoj borbi imao je neuspjeha pa i poraza, kao što su to imali svi ustanički krajevi, sve revolucionarne armije. Ali, narod Kozare izvojevao je niz veličanstvenih borbi i bitaka. Kozarski borci i narod vodili su herojsku istrajnu i uspješnu oslobodilačku revolucionarnu borbu. I mi, i sva buduća pokoljenja, pamtiće i nadahnjivaće se kozarskim borcima i sada i u budućoj borbi za očuvanje nezavisnosti, teritorijalnog integriteta i suvereniteta SFRJ, za dalji razvoj ravnopravnosti, za bratstvo-jedinstvo Muslimana, Hrvata, Srba. Poslije ofanzive na Kozari, kada su ovuda vršljale njemačke i ustaške jedinice, narod Kozare, i onaj dio koji je bio u Slavoniji, i onaj dio koji je ostao na Kozari, prihvatio je i priznavao samo svoju vojsku, samo svoju vlast, iako je trenutno bilo cijelih područja gdje nismo imali ni vojske ni vlasti. Okupator je poslije ofanzive bio isto tako politički nemoćan ili možda još više nemoćan nego što je bio prije ofanzive na Kozaru. I to govori o snazi narodnooslobodilačkog pokreta na Kozari, o bratstvu i jedinstvu Muslimana, Hrvata i Srba na legendarnoj Kozari.